

PAVEL SOJKA

**UČEBNICE ČESKÉ MORFOLOGIE
S CVIČEBNICÍ
PRO STUDUJÍCÍ BOHEMISTIKY
A PŘÍBUZNÝCH OBORŮ**

KAROLINUM

**Učebnice české morfologie
s cvičebnicí pro studující bohemistiky
a příbuzných oborů**

Pavel Sojka

Recenzovali:

doc. Mgr. Robert Adam, Ph.D.

PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2022

Redakce Eva Flanderková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© Pavel Sojka, 2022

ISBN 978-80-246-5263-4

ISBN 978-80-246-5282-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Poděkování

Autor děkuje oběma recenzentům. Jejich připomínky a podněty výrazně zvýšily kvalitu textu. Autor rovněž vyslovuje dík prof. PhDr. Martině Šmejkalové, Ph.D., neboť bez její invence a vytrvalého povzbuzování by tento text nebyl vznikl.

OBSAH

Předmluva ----- 9

Zkratky opakovaně citovaných pramenů ----- 11

SOUČASNÁ ČESKÁ MORFOLOGIE – BOHATSTVÍ FOREM I VÝZNAMŮ ----- 13

1. Čím se morfologie zabývá ----- 15
 - 1.1 Morfologie v širším smyslu, morfologie v užším smyslu ----- 15
 - 1.2 Morfologie v užším smyslu – formální tvarosloví, funkční tvarosloví ----- 16
 - 1.2.1 Slovní druhy ----- 16
 - 1.2.2 Morfologické kategorie ----- 17
 - 1.3 Morfematika ----- 19
2. Flexe a její role v češtině ----- 20
3. Pozice morfologie v soustavě jazyka a lingvistiky ----- 21
 - 3.1 Morfologie a syntax ----- 21
 - 3.2 Morfologie a zvuková rovina jazyka ----- 21
 - 3.3 Morfologie a slovtvorba ----- 22
 - 3.4 Morfologie a dialektologie ----- 22
 - 3.5 Morfologie a stylistika ----- 23
 - 3.6 Morfologie a grafická stránka jazyka ----- 24
4. Funkční tvarosloví ----- 25
5. Morfologie – subsystém v pohybu ----- 26
 - 5.1 Česká morfologie – vývoj pozvolný, avšak nepřetržitý ----- 26
 - 5.2 Současné české tvarosloví – vývoj pokračuje ----- 29
 - 5.2.1 Příčiny složitosti spisovného českého tvarosloví ----- 29
 - 5.2.2 Konkrétní projevy tvaroslovného vývoje v současné češtině ----- 31
6. Popis flexe u jednotlivých ohebných slovních druhů v češtině ----- 33
 - 6.1 Slovní druhy skloňované ----- 33
 - 6.1.1 Podstatná jména ----- 35
 - 6.1.1.1 Variantnost v rodě mužském životném ----- 36
 - 6.1.1.2 Variantnost v rodě mužském neživotném ----- 37
 - 6.1.1.3 Variantnost v rodě středním ----- 39
 - 6.1.1.4 Variantnost v rodě ženském ----- 40
 - 6.1.2 Přídavná jména ----- 42
 - 6.1.3 Zájmena ----- 43
 - 6.1.4 Číslovky ----- 45
 - 6.1.5 Slovesa ----- 46
 - 6.1.5.1 Variantnost v indikativu přítomného času ----- 49
 - 6.1.5.2 Variantnost v imperativu ----- 49
 - 6.1.5.3 Variantnost v přechodníku přítomném ----- 50
 - 6.1.5.4 Variantnost v příčestí činném ----- 51

6.1.5.5	Variantnost v přičestí trpném	52
6.1.5.6	Variantnost v přechodníku minulém	52
6.1.5.7	Variantnost v infinitivu	53
7.	Závěr	54
CVIČENÍ 1-18		57
KLÍČ		83
Literatura		163

PŘEDMLUVA

Tento učební text vznikl primárně jako studijní opora pro předmět Morfologie českého jazyka, vyučovaný v bohemisticky orientovaných studijních programech na filozofických a pedagogických fakultách, a to s cílem poskytnout studentům příležitost k soustavnějšímu procvičování. Učebnici však mohou využít i studenti dalších fakult, jejichž studijní plány obsahují bohemistické předměty.

Učební text spojuje úvodní teoretický výklad s praktickými cvičeními. Úvodní teoretický výklad ve stručnosti shrnuje důležité skutečnosti, které v předmětu morfologie nelze opomenout. Nejprve vymezuje funkční pole této disciplíny, poté objasňuje roli flexe v češtině a pozici morfologie v soustavě jazyka a lingvistiky, následně přechází k funkčnímu tvarosloví, zdůrazňuje vývojovou stránku morfologie (z pohledu diachronního i synchronního) a nakonec rekapituluje důležité body současného českého formálního tvarosloví, a to především se zřetelem k tvaroslovné variantnosti.

Cvičení mají v této učebnici podobu jednotně strukturovaných sad otázek. Cvičení je v učebnici obsaženo osmnáct a jsou sestavena tak, aby obsahovala otázky ze všech klíčových oblastí, jimž se v předmětu morfologie věnuje pozornost. Těmito klíčovými oblastmi jsou slovnědruhá problematika, morfematika, formální tvarosloví, funkční tvarosloví a morfologický rozbor. Svě odpovědi si může student zkontrolovat v komentovaném klíči. Učebnice je tedy vhodná i pro samostudium.

Každé cvičení je uvedeno krátkým textem, z něhož vycházejí otázky 1–10. Texty nejsou autentické, jsou konstruovány tak, aby se v nich na malé ploše vyskytovalo větší množství morfologicky relevantních jevů. Dalších pět otázek (11–15) je zaměřeno obecněji. Otázky 1–10 mají převážně charakter aplikační: nemíří tedy k reprodukci faktografických znalostí, nýbrž prověřují schopnost uplatnit tyto znalosti při rozboru textu. Otázky 11–15 jsou zaměřeny jednak na důležité systémové vztahy uvnitř morfologie, jakož i na vztahy k ostatním disciplínám, jednak na konkrétní faktografii. Některé otázky jsou zaměřeny úvahově.

Jak bylo řečeno výše, obsahuje učebnice i komentovaný klíč. Tento klíč plní nejen funkci kontrolní (student si zde může zkontrolovat správnost svých odpovědí), ale i funkci výkladovou. V mnoha případech totiž poukazuje na obecné, širší souvislosti a připojuje i odkazy na literaturu k danému dílčímu tématu. Učebnice by tedy měla u studentů podporovat zájem o četbu dalších bohemistických textů, a to nejen mluvníc, nýbrž i článků a monografií. Domníváme se totiž, že dobrá učebnice není ta, která má

na všechno odpověď, nýbrž ta, která čtenáře povzbuzuje, aby hledal poučení i jinde než v ní. Zároveň musíme zdůraznit, že za základní zdroj poznání mluvnického systému současné češtiny považujeme četbu mluvnic. Komentovaný klíč tuto četbu v žádném případě nemá a nemůže nahrazovat. Z tohoto důvodu jsme cvičení uspořádali nikoli tematicky, nýbrž víceméně nahodile.

Věříme, že tato učebnice usnadní studentům orientaci v rozsáhlé a někdy dosti složité problematice současné spisovné české morfologie.

Poznámka: V březnu 2022 byl vydán druhý díl *Velké akademické gramatiky spisovné češtiny*, věnovaný morfologii. Protože však v té době již rukopis učebnice procházel redakčním zpracováním, nemohli jsme bohužel k tomuto nejnovějšímu zdroji poučení o české morfologii přihlídnout.

ZKRATKY OPAKOVANĚ CITOVANÝCH PRAMENŮ

- AGSČ – Akademická gramatika spisovné češtiny
- APČJ – Akademická příručka českého jazyka
- ČNK – Český národní korpus
- ČŘJ – Čeština: řeč a jazyk
- GRČ – Gramatické rozbory češtiny
- IJP – Internetová jazyková příručka
- MČ₁ – Mluvnice češtiny 1
- MČ₂ – Mluvnice češtiny 2
- NESČ – Nový encyklopedický slovník češtiny
- PČP – Pravidla českého pravopisu
- PSJČ – Příruční slovník jazyka českého
- SSČ – Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost
- SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého

**SOUČASNÁ ČESKÁ MORFOLOGIE –
BOHATSTVÍ FOREM I VÝZNAMŮ**

1. ČÍM SE MORFOLOGIE ZABÝVÁ

1.1 MORFOLOGIE V ŠIRŠÍM SMYSLU, MORFOLOGIE V UŽŠÍM SMYSLU

Definovat předmět zájmu jazykovědné disciplíny zvané morfologie není tak docela snadné. Vyjdeme-li ze samotného pojmu *morfologie*, mohli bychom zcela obecně říci, že morfologie je nauka o morfémech, tedy o nejmenších znakových jednotkách nescoucích význam. Tato definice nepostrádá logiku, potíží však spočívá v tom, že přesahuje hranice toho, co se v českém prostředí pod pojmem morfologie rozumí. Je-li totiž morfologie naukou o morfémech, pak bychom do morfologie museli zahrnout i slovtvorbu, neboť slovtvorné přípony a předpony, jakož i kmenotvorné přípony, postfixy a interfixy nejsou nic jiného než morfémy. Z tohoto důvodu a také proto, že míra využití jednotlivých typů morfémů je v různých jazycích různá, se z hlediska obecné jazykovědy jeví jako užitečné rozlišovat morfologii v širším smyslu, tedy slovtvorbu, a morfologii v užším smyslu, tedy část gramatiky, jejíž základní jednotkou je slovní tvar.¹ Morfologie v užším smyslu jakožto jazykovědná disciplína se tedy zabývá flexí neboli ohýbáním slov.

U pojmů morfologie v širším smyslu a morfologie v užším smyslu se ještě chvíli zdržíme. Morfologie v širším smyslu (slovtvorba) existuje v každém jazyce. Každý jazyk nějak tvoří slova, i když jednotlivé jazyky se mohou mezi sebou lišit v míře využití konkrétních slovtvorných způsobů i postupů. Morfologie v užším smyslu se však vyskytuje pouze v těch jazycích, v nichž se některá slova ohýbají. Takovým jazykem je čeština, ale například ne čínština. V čínštině se gramatické významy nevyjadřují prostřednictvím tvarů, nýbrž jinými způsoby, například částicemi s gramatickou funkcí. Jazyky, v nichž se některá slova ohýbají, tedy tzv. jazyky flexivní (či flektivní), se samozřejmě mohou mezi sebou lišit mírou své flexivnosti.² Například čeština i francouzština mají flexi, avšak ve francouzštině během historického vývoje téměř zaniklo

1 Toto dělení přebíráme z Čermák, 2001, s. 121.

2 Ve flexivních jazycích lze pojmy *morfologie v širším smyslu* a *morfologie v užším smyslu* modifikovat. Pod pojmem morfologie v širším smyslu se pak rozumí morfologie a slovtvorba, pod pojmem morfologie v užším smyslu pak samotná morfologie.